

Яўсей Канчар – палітык, гісторык, мемуарыст

Віталь СКАЛАБАН,
кандыдат
гістарычных навук

Далейшае вывучэнне гісторыі беларускай дзяржаўнасці ў XX стагоддзі вымагае не толькі пошуку і асэнсавання новых, раней недаступных крыніц, але і ўважлівага стаўлення да папярэднікаў, якія ў няпростых умовах спрабавалі скласці беларускі летапіс найноўшага часу. Ужо з’явіліся гістарыяграфічныя працы І. Кулевіч, Л. Малыхінай, Т. Тахіян, якія ярка акрэслілі перспектывынасць такога кірунку. Але хацелася б звярнуць увагу на неабходнасць персаніфікацыі гістарыяграфічных даследаванняў, вывучэння абставін з’яўлення той ці іншай канцэпцыі, пазіцыі навукоўцаў у ходзе дыскусій, уплыву ідэолага-палітычных фактараў на трансфармацыю поглядаў гісторыкаў. Такі аналіз вымагае перш за ўсё наяўнасці значнага біябібліяграфічнага падмурка (успомнім створаны літаратуразнаўцамі на чале з А. Мальдзісам 6-томны слоўнік «Беларускія пісьменнікі»), які даў бы магчымасць сучаснаму даследчыку перанесціся ў блізкую даўніну, зразумець творчую лабараторыю папярэднікаў, дакладна выявіць іх набыткі, страты і нерэалізаваныя магчымасці.

У сувязі з гэтым адзначым артыкулы пра гісторыкаў у шматтомнай Энцыклапедыі гісторыі Беларусі і біябібліяграфічныя даведнікі «Архівісты Беларусі» (2006), «Історики Беларуси в начале XXI столетия» (2007), «Институт истории НАН Беларуси в лицах» (2008). На жаль, складальнікі апошняга выдання не палічылі патрэбным прывесці даныя пра месцазнаходжанне рукапісаў, у тым ліку яшчэ не апублікаваных, і асабістых архіваў гісторыкаў.

Значную работу па збіранні асабістых архіваў праводзіць Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, дзе існуе спецыяльны аддзел. Апрацаваны зборы гісторыкаў М. Арэвы, Я. Бараноўскага, І. Ігнаценкі, М. Камінскага, М. Капіча, Я. Карпачова, З. Капыскага, Ф. Папова, С. Пачаніна, Р. Платонава, У. Сікорскага, А. Філімонава, В. Чапко і інш.

У 2008 годзе паступіў на захоўванне архіў доктара юрыдычных навук В. Круталевіча, аўтара класічных прац па гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Матэрыялы апрацаваны галоўным архівістам К. Калмычэўскай, і сёння ёсць магчымасць пазнаёміцца з лістом, атрыманым В. Круталевічам у 1967 годзе з Ленінграда ад студэнта 2-га курса гістарычнага факультэта Ленінградскага ўніверсітэта (аўтара гэтага тэксту). У лісце

паведамлялася, што газеты «Вольная Беларусь» і «Белорусская Рада», як ні дзіўна, знаходзіліся не ў спецсховішчы, а ў газетным адзеле Публічнай бібліятэкі, прычым асабліва падкрэслівалася, што ў «Белорусской Раде» надрукавана вялікая справаздача пра Усебеларускі кангрэс. Далей працягуем: «На днях был у Е.С. Канчера. Согласился предоставить мне документальные материалы, в основном о своей биографии. Самое трудное для меня сейчас – дать оценку Е.С. Канчера как белорусского деятеля» (НАРБ. Ф. 1476. Воп. 1. Спр. 8. Л. 12). Для 20-гадовага студэнта сустрэчы з Я. Канчарам былі няпростымі, яны разбуралі тагачасныя стэрэатыпы. Тады ж аднавіліся сувязі Я. Канчара-пенсіянера з Беларуссю, калі ён прапанаваў свае паслугі як гісторык і мемуарыст Беларускай Энцыклапедыі і часопісу «Польмя». Болей таго, ён накіраваў віншаванне кіраўнікам БССР з нагоды 50-годдзя рэспублікі, і ў студзені 1969 года газеты паведамлілі, што віншаванне прыслаў ветэран Камуністычнай партыі з Ленінграда Я. Канчар, хоць членам партыі ён ніколі не быў.

І сёння можна сустрэць самыя розныя думкі пра яго ролю ў падзеях 1917–1918 гадоў, супярэчлівыя ацэнкі яго навуковай і публіцыстычнай спадчыны. Аднагодак Купалы і Коласа, ён значна іх перажыў і

адышоў у вечнасць у 1979 годзе. У канцы жыцця прыехаў на радзіму, у вёску Сяўкі Лоеўскага раёна (ён зямляк гісторыкаў І. Ігнаценкі і Ф. Нячая) і, паводле сведчання краязнаўцаў, сказаў: «А шкада, што Беларусь не стала незалежнай».

Біяграфічная канва яго жыцця сёння вядомая. Яшчэ ў 1998 годзе была надрукавана аўтабіяграфія, напісаная ў 1913 годзе для біябібліяграфічнага слоўніка прафесара С. Вянгерава («Голас Радзімы», 5 сакавіка), даведкі пра Я. Канчара можна прачытаць у энцыклапедычных выданнях, кнізе «Памяць» Лоеўскага раёна. Яўсей Канчар – асоба яркая і самабытная. У гісторыю (прынамсі, паводле 6-томнай «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі») ён увайшоў як беларускі палітычны дзеяч, гісторык, публіцыст, вучоны ў галіне эканамічнай геаграфіі. Нарадзіўся ў сялянскай сям’і. У пачатку стагоддзя жывіў у Тыфлісе, за ўдзел у рэвалюцыйным руху ў 1906 годзе арыштаваны. З 1910 года ў Пецярбургу, далучыўся да кааператывнага руху, у 1913 годзе выдаў дапаможнік «Кіраўніцтва па сельскай кааперацыі». Падтрымліваў сувязь з газетай «Наша ніва», дзе надрукаваў артыкул «Што такое кааперацыя» (1912, № 6). У рэвалюцыйным 1917-м стаў сябрам створанага ў Мінску Беларускага нацыянальнага камітэта. У лістападзе быў абраны старшынёй Беларускага абласнога камітэта пры Усерасійскім Савеце сялянскіх дэпутатаў у Петраградзе. У снежні 1917 года ў Мінску распачаў працу Усебеларускі з’езд (кангрэс), які павінен быў выявіць волю беларускага народа па пытанні дзяржаўнага ўладкавання роднага краю.

Я. Канчар.
Баржом, 1908 г.
НАРБ

ПРА АЎТАРА

СКАЛАБАН Віталь Уладзіміравіч.

Нарадзіўся ў 1947 годзе ў в. Шылавічы Слонімскага раёна Гродзенскай вобласці. У 1970 годзе скончыў гістарычны факультэт Ленінградскага ўніверсітэта. У 1972–1995 гадах працаваў у выдавецтве «Беларуская Энцыклапедыя». З 1995 года – у Беларускам НДІ дакументазнаўства і архіўнай справы, у 2000–2002 – у Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф.Скарыны, з 2002 года – у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь, загадчык аддзела публікацыі дакументаў. Кандыдат гістарычных навук (1987).

Аўтар шматлікіх публікацый па гісторыі Беларусі XIX–XX стагоддзяў, кнігі «Время и бремя архивов и имен» (2009, разам з Л.Рублеўскай), складальнік зборнікаў дакументаў і архіўных даведнікаў, сааўтар сцэнарыяў дакументальна-мастацкіх фільмаў, п’ес.

Сфера навуковых інтарэсаў: гісторыя беларускага нацыянальнага руху, пытанні архівазнаўства, краязнаўства і бібліяграфіі.

Адным з самых актыўных арганізатараў з’езда быў Яўсей Канчар. Фінал з’езда стаўся, на жаль, сумным: яго разганалі прадстаўнікі Аблвыканкамзаха. Далейшая грамадска-палітычная дзейнасць Я. Канчара была звязана з працай у Беларускам нацыянальным камісарыяце (Белнацкам) у Петраградзе, дзе ён загадваў навукова-статыстычным аддзелам. У красавіку 1918 года Белнацкам пераехаў у Маскву, а Канчар стаў адным з кіраўнікоў яго Петраградскага аддзялення, узначальваў Беларускае вольна-эканамічнае таварыства. Працягваў займацца публіцыстыкай, друкаваўся ў

газете «Дзянніца», часопісе «Чырвоны шлях». У 1922 годзе скончыў Петраградскую сельскагаспадарчую акадэмію, займаўся выкладчыцкай і навуковай дзейнасцю. Пры гэтым падтрымліваў сувязі з Беларуссю, быў членам-карэспандэнтам Інстытута беларускай культуры, друкаваўся ў мінскіх выданнях. Хацеў пераехаць на працу ў Беларускі ўніверсітэт, ужо аформіў патрэбныя дакументы, але па невядомых

прычынах пераезд не адбыўся. У 1923 годзе напісаў працу па эканамічнай геаграфіі Беларусі і прапанаваў рукапіс выдавецтву «Савецкая Беларусь». У лістападзе 1938 года арыштаваны УНКУС па Ленінградскай вобласці, абвінавачаны ў тым, што з’яўляўся «ўдзельнікам беларускай антысавецкай нацыяналістычнай арганізацыі», а ў 1917–1918 гадах быў членам нацыяналістычнай арганізацыі «Сацыялістычная грамада». У сакавіку 1939 года справа з-за адсутнасці складу злачынства была спынена і Я. Канчар з-пад варты вызвалены. У Вялікую Айчынную вайну Я. Канчар знаходзіўся ў блакадным Ленінградзе.

Яго тэксты перадрукоўваюцца, уключаюцца ў хрэстаматыі. Дзякуючы спрыянню супрацоўніка Дзяржаўнага музея палітычнай гісторыі Расіі кандыдата гістарычных навук А. Калмыкова, руплівасці беларускіх архівістаў Г. Сурмач і Г. Харавец невялікая частка асабістага архіва Я. Канчара, у асноўным рукапісы 1960-х гадоў, была прывезена ў Мінск, у архіў літаратуры і мастацтва, а затым у 1988 годзе перададзена ў Цэнтральны дзяржаўны архіў

Кастрычніцкай рэвалюцыі БССР (цяпер НАРБ). Неабходны далейшыя архіўныя пошукі, наперадзе – стварэнне навуковай біяграфіі Я. Канчара.

Вось характарыстыка, дадзеная Я. Канчару яго папличнікам па працы ў Петраградскім аддзяленні Беларускага нацыянальнага камісарыята Аляксандрам Вазілам, які па абвінавачанні ў антысавецкай дзейнасці ў 1932 годзе быў арыштаваны ДПУ і даваў наступныя паказанні:

«А сейчас я остановлюсь на нескольких фигурах, которые играли роль в Белорусском комиссариате – о Канчере, Ничипоровиче и Овсяном.

Канчер – студент Каменноостровских агрономических курсов. Узнал я Канчера только на Белорусском съезде в Минске. Тогда он рекомендовался членом какого-то комитета при «всероссийском совете» крестьянских депутатов. Из личных бесед в Минске я вынес впечатление, что он человек без определенного политического лица. В свои «важные» рассуждения он любил вставлять высокие слова из «идеалистической философии». По крайней мере, в Минске Канчера я узнал не как марксиста, а скорее, как «народника» – правый эсер. Что случилось с Канчером после Минска до моей встречи в комиссариате – не знаю, но он уже был несколько другим, он уже в разговоры вставлял слова не эсеровского толка.

В комиссариате держался, как я уже немного показал выше, гордо, вызывающе, как уверенный генерал в свои «стратегические» соображения на счет действий на

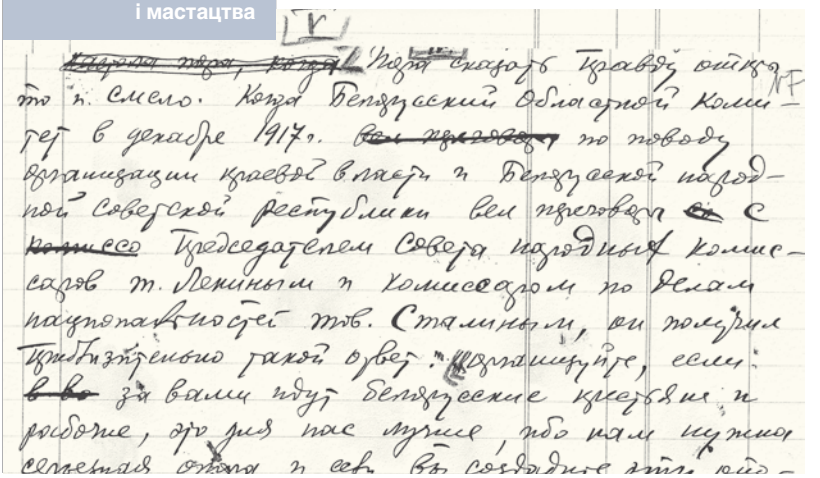
Я. Канчар (у трэцім радзе першы злева) у час сустрэчы з беларускімі пісьменнікамі Я. Купалам, Я. Коласам, Ц. Гартным, М. Зарэцкім і інш. у Беларускам доме асветы. Ленінград, 1929 г.

Фрагмент ненадрукаванага артыкула Я. Канчара. 1918 г. Расійскі дзяржаўны архіў літаратуры і мастацтва

«белорусском фронте». А уверен он был, я понимал, в то, что Белоруссия должна быть «независимой республикой» (падыяка В. Селяменеву за прадастаўлены тэкст. – В.С.).

Прывядзём цытату з рукапісу артыкула Я. Канчара для петраградскага беларускага часопіса «Чырвоны шлях». Артыкул не пабачыў свет па цэнзурных меркаваннях, захаваўся ў Маскве ў Расійскім дзяржаўным архіве літаратуры і мастацтва (Ф. 1345. Воп. 5. Спр. 21. Л. 17–18):

«Пора сказать правду открыто и смело. Когда Белорусский областной комитет в декабре 1917 г. по поводу организации краевой власти и Белорусской народной Советской Республики вел переговоры с Председателем Совета народных комиссаров т. Лениным и комиссаром по делам национальностей тов. Сталиным, он получил приблизительно такой ответ: «Организируйте, если за вами идут белорусские крестьяне и рабочие, это для нас лучше, ибо нам нужна серьезная опора, и если вы создадите эту опору и устраните те дефекты, какие имеются теперь (т.е. в декабре 1917 г.) на месте в Минске (речь идет о «Совете комиссаров Западной области»), то Совет Народных Комиссаров ничего другого желать не будет». Добавлю, что Сталин дал БОК письменное заверение о том, что съезд, если он не уклонится от принципов организации советской власти, имеет право **безоговорочно** объявить себя учредительным, образовать свою республику и **даже** отделиться от России. Конечно, предполагалось, что белорусская советская власть, как родственная по своим задачам и целям власти советской российской, будет находиться с последней в идейной, хозяйственно-экономической и

культурной связи». Гэтае сведчанне 1918 года мае вялікую каштоўнасць для вывучэння гісторыі склікання Усебеларускага з'езда і спробы стварэння беларускай дзяржаўнасці ўжо ў 1917 годзе.

Яўсей Канчар быў не толькі палітыкам, але і публіцыстам-гісторыкам. Яго кнігі «Белорусский вопрос» (Петраград, 1919) і «Из истории общественных, национальных и революционных движений белорусов» (Москва – Петроград, 1918; перадрукавана ў час. «Нёман», 1993, № 1) добра вядомыя даследчыкам і выкарыстоўваюцца як унікальныя крыніцы.

Пры сустрэчах Яўсей Канчар гаварыў, што ў 30-я гады ён напісаў успаміны і накіраваў іх у Сакратарыят шматтомнай гісторыі Грамадзянскай вайны. Пасля шматгадовых пошукаў рукапіс Канчара дзякуючы спрыянню маскоўскіх архівістаў Л.А. Рагавой і В.М. Шапалёва выяўлены

Я. Канчар з жонкай Л.Н. Заварухінай (злева) і сястрой Ульянай. 1938 г. Асабісты збор В.М. Лебедзевай

ў Расійскім дзяржаўным архіве сацыяльна-палітычнай гісторыі (Ф. 71. Воп. 15а. Спр. 1656) і будзе выкарыстаны ў сумесным беларуска-расійскім зборніку невядомых дакументаў па гісторыі беларускай дзяржаўнасці.

Падрабязны навуковы аналіз рукапісу наперадзе. Адзначым, што Канчар выкарыстаў свае папярэднія публікацыі, назапашаныя дакументальныя матэрыялы, а таксама рукапісы іншых асоб, у тым ліку рукапіс Ф. Шантыра «Белорусский вопрос».

Рукапіс Яўсея Канчара «Из истории Гражданской войны в Белоруссии в 1917–1920 гг.» налічвае 280 аркушаў, пераважна аўтограф, нязначная частка – машынапіс, частка рукапісу выканана перапісчыкам. Атрымана Сакратарыятам 20 мая 1937 года і зарэгістравана за № 4224. У кастрычніку

1937 года М. Кардонская, супрацоўніца Сакратарыята, у службовай запісцы на імя рэдактара трэцяга тома Я.Н. Гарадзецкага дала наступную ацэнку працы Канчара: «Работа может быть использована как справочный материал. Она дает сведения о существовавших в 1917–1918 гг. белорусских организациях как на территории Белоруссии, так и в других городах России. Автор дает историю этих организаций, время их возникновения, количество их членов, их политическую программу, фамилии. И в этой части работы представляет собой определенный для секретариата ИГВ интерес» (РДАСПГ. Ф. 71. Воп. 15а. Спр. 1654. Л. 3–5).

Праца складаецца з уводнай главы, дзвюх глаў з кароткім аглядам беларускіх нацыянальных палітычных партый і аб'яднанняў «дырэктыўнага характару» і «мясцовага характару» (у тэрміналогіі Я. Канчара). Асобная глава прысвечана Беларускаму нацыянальнаму цэнтру і яго мерапрыемствам. Пад гэтай фармулёўкай аўтар разумеў Беларускі нацыянальны камітэт, Вялікую беларускую раду і Беларускую цэнтральную вайсковую раду. Глава пятая мае назву «Спроба Вялікай Беларускай Рады аддзяліць Беларусь ад Савецкай Расіі і барацьба Беларускага абласнога камітэта пры Усерасійскім Савеце сялянскіх дэпутатаў з Радай». Апошняя шостая глава прысвечана абвясчэнню БНР і польска-нямецкай акупацыі.

Сёння цяжка ўявіць, што ў 1937 годзе нехта мог адважыцца пісаць такую працу. Яе каментаванне складана. Некаторыя падзеі ў выкладанні Канчара здаюцца белетрыстыкай. Напрыклад, эпізод пра ўдзел Я. Канчара ў Першым Усерасійскім з'ездзе сялянскіх дэпутатаў і сустрэчу на ім з У. Леніным і М. Фрунзе.

Прапануем вашай увазе вытрымкі з пятай главы працы Я. Канчара, дзе разказваецца пра абставіны склікання, працы і разгону Усебеларускага з'езда ў снежні 1917 года, падаецца шэраг фактаў, раней не вядомых гістарычнай навуцы.

У падрыхтоўцы тэксту да публікацыі ўдзельнічалі супрацоўнікі аддзела публікацыі дакументаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь Н. Дзянісава і Т. Дубаўцава. Абрэвіятуры, якімі карыстаўся Я. Канчар, у тэксце раскрыты пры першым упамінанні і пададзены ў квадратных дужках.